TURKIY DUNYODA MAHOBATLI RANGTASVIR AN’ANALARINING O‘ZGARISHI: TARIXIY MEROS, ZAMONAVIY YO‘NALISHLAR VA ISTIQBOLLAR

Xalilov Ilhomjon Isroiljonovich
K. Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti "Mahobatli rangtasvir" kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada turkiy dunyoda mahobatli rangtasvir an’analarining tarixiy taraqqiyoti va zamonaviy o‘zgarishlari O‘zbekiston, Turkiya, Qozog‘iston, Ozarbayjon hamda Qirg‘iziston san’ati misolida o‘rganiladi. Afrasiyob devoriy rasmlari, Toshkent me’moriy muhitidagi mozaikalar, Uzoqboy Qo‘shqinboyev ijodi, Shaki xon saroyi bezaklari, Boku metropolitenining «Nizomiy» bekati va Bedri Rahmi Eyüboğlu asarlari qiyosiy tahlil qilinadi. Xalq amaliy bezak san’ati, miniatyura va adabiy merosning mahobatli kompozitsiyalarda qayta talqin etilishiga e’tibor qaratiladi. Milliy badiiy xususiyatlar mavzu va ramzlar bilan birga kompozitsiya, rang munosabatlari, material hamda me’moriy muhit bilan uyg‘unlikda namoyon bo‘lishi asoslanadi. Mahobatli rangtasvirni rivojlantirishda tarixiy asarlarni saqlash, kasbiy ta’limni takomillashtirish va ijodiy hamkorlikni kengaytirishga doir takliflar bildiriladi.*

Kalit so‘zlar: *mahobatli rangtasvir, devoriy rasm, mozaika, turkiy xalqlar san’ati, badiiy meros, milliy an’ana, me’moriy muhit, amaliy bezak san’ati.*

Abstract. *This article examines the historical development and contemporary transformation of monumental painting traditions in Uzbekistan, Türkiye, Kazakhstan, Azerbaijan, and Kyrgyzstan. A comparative analysis considers the Afrasiab wall paintings, architectural mosaics in Tashkent, works by Uzakbai Koshkinbaev, the decoration of the Khan’s Palace in Sheki, Baku’s Nizami metro station, and works by Bedri Rahmi Eyüboğlu. Particular attention is paid to the reinterpretation of decorative arts, miniature painting, and literary heritage in monumental compositions. National artistic characteristics are examined through subject matter, composition, colour relationships, materials, and integration with architecture. The article proposes priorities for heritage conservation, professional education, and artistic cooperation.*

Keywords: *monumental painting, wall painting, mosaic, Turkic art, artistic heritage, national tradition, architectural environment, decorative arts.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются историческое развитие и современные изменения традиций монументальной живописи Узбекистана, Турции, Казахстана, Азербайджана и Кыргызстана. Проводится сравнительный анализ росписей Афрасиаба, архитектурных мозаик Ташкента, произведений*

Узакбая Кошкинбаева, декора дворца шекинских ханов, станции «Низами» Бакинского метрополитена и работ Бедри Рахми Эйюбоглу. Особое внимание уделяется переосмыслению декоративно-прикладного искусства, миниатюры и литературного наследия в монументальных композициях. Национальные художественные особенности раскрываются через тематику, композицию, цветовые отношения, материалы и связь с архитектурой. Предлагаются направления сохранения художественного наследия, совершенствования профессионального образования и развития творческого сотрудничества.

Ключевые слова: *монументальная живопись, настенная роспись, мозаика, искусство тюркских народов, художественное наследие, национальная традиция, архитектурная среда, декоративно-прикладное искусство.*

Mahobatli rangtasvir me’moriy inshootning badiiy qiyofasini shakllantiradigan, uning vazifasi va mazmunini obrazlar orqali ifodalaydigan san’at turidir. Unda kompozitsiya, rang, ko‘lam va tasvirning joylashuvi bino tuzilishi bilan bog‘liq holda hal etiladi. Shu sababli mahobatli asarni baholashda uning alohida tasviriy sifatlari bilan birga me’moriy muhitdagi o‘rni ham hisobga olinadi. Saroy interyeridagi devoriy rasm, jamoat binosining mozaik pannosi va zamonaviy turarjoy fasadidagi yirik tasvir turli sharoitlarda yaratilsa-da, ularni tasvir bilan me’morchilik o‘rtasidagi badiiy yaxlitlik birlashtiradi.

Turkiy xalqlar san’atida mahobatli rangtasvirning rivojlanishi xalq amaliy bezak san’ati, me’moriy naqsh, kitob miniatyurasi va professional tasviriy san’at bilan aloqador.

Ushbu aloqalarni o‘rganish tarixiy an’analarning zamonaviy ijoddagi o‘rnini aniqlashga yordam beradi. Ayniqsa, shaharsozlik jarayonida yangi devoriy kompozitsiyalar yaratish va avvalgi davr asarlarini saqlash masalalarini birgalikda ko‘rib chiqish dolzarbdir.

Tadqiqotning maqsadi — besh mamlakatning tanlangan san’at namunalari asosida mahobatli rangtasvirda an’ana va yangilanishning asosiy ko‘rinishlarini aniqlash. Ishda tarixiy-qiyosiy yondashuv, asarlarning kompozitsion xususiyatlarini tavsiflash hamda e’lon qilingan ilmiy va hujjatli manbalarni tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Xulosalar tanlangan asarlarga tegishli bo‘lib, har bir mamlakat mahobatli san’atining barcha yo‘nalishlarini qamrab olishni nazarda tutmaydi. Devoriy rangtasvir va mozaika bajarilish texnikasi jihatidan farqlansa-da, maqolada ular me’morchilik bilan uzviy bog‘langan tasviriy san’at shakllari sifatida qiyoslanadi.

Tarixiy meros va badiiy an’analarning shakllanishi. O‘zbekiston hududidagi qadimiy mahobatli rangtasvirning muhim yodgorliklaridan biri Afrasiyob devoriy rasmlaridir. VII asrga mansub ushbu tasvirlar qadimgi Samarqandning madaniy hayoti va xalqaro aloqalari haqida ma’lumot beradi. «Elchilar zali» nomi bilan mashhur majmuaning g‘arbiy devorida turli mamlakatlardan kelgan vakillar, sovg‘alar olib borayotgan kishilar va turkiy soqchilar tasvirlangan. Ayrim sahnalarning talqinida ilmiy bahslar mavjud bo‘lsa-da, rasmlarda Sug‘dning qo‘shni hududlar bilan aloqalari aks etgani e’tirof etiladi [1].

Afrasiyob rasmlarida qahramonlarning kiyimi, bosh kiyimi, harakati va olib borayotgan buyumlari mazmunni ochishga xizmat qiladi. Qator bo‘lib joylashtirilgan figuralar marosimiy harakat taassurotini hosil qiladi. Tasvirni tushunishda alohida obraz bilan birga uning umumiy kompozitsiyadagi o‘rni ham muhimdir. Mazkur xususiyat mahobatli rangtasvirda voqeani devor sathi bo‘ylab izchil bayon etish imkoniyatini ko‘rsatadi.





1-rasm. Afrasiyob “Elchilar zali” g‘arbiy devoridagi elchilar tasviri. VII asr. Samarqand. Manba: Afrasiyob muzeyi va Encyclopaedia Iranica materiallari asosida.

Afrasiyob merosini turkiy dunyo san’ati bilan bog‘lab o‘rganishda uning Sug‘d madaniyatiga mansubligini saqlash zarur. Yodgorlikning O‘zbekiston madaniy merosidagi o‘rni uning tarixiy kelib chiqishini o‘zgartirmaydi. Aksincha, undagi turli xalqlar vakillari tasviri mintaqa san’atining qadimdan madaniy muloqot sharoitida rivojlanganini anglatadi.

Keyingi davrlarda me’moriy bezakning geometrik va o‘simliksimon shakllari, naqshlarning takrorlanishi, hoshiyalash hamda rang yuzalarini muvozanatlashtirish usullari alohida ahamiyat kasb etdi. G. Necipoğlu me’moriy naqshlarni o‘rganishda ularning tuzilishi, loyihalash usullari va ustaxona tajribasiga e’tibor qaratadi [2]. Bu yondashuv zamonaviy mahobatli rangtasvir uchun ham muhim: tarixiy naqshdan foydalanish uning tashqi ko‘rinishini ko‘chirish bilangina cheklanmasligi, shaklning tuzilish tamoyillarini anglashga asoslanishi lozim.

O‘zbekiston va Toshkent monumental san’ati. XX asrning ikkinchi yarmida Toshkentdagi turarjoy va jamoat binolarida mozaik pannolar hamda boshqa mahobatli bezak turlari keng qo‘llanildi. Shahar hokimligining «Tashkent Mosaics» loyihasida 1960–1980-yillarda yaratilgan asarlar alohida hujjatlashtiriladi [3]. Ushbu qatlam Toshkentning me’moriy qiyofasini o‘rganishda muhim manba bo‘lib, rangtasvir, bezak va qurilish shakllari o‘rtasidagi aloqalarni kuzatish imkonini beradi.

Turarjoy fasadidagi panno ko‘chadan, ko‘pincha uzoq masofadan idrok etiladi. Shuning uchun uning kompozitsiyasida umumiy siluet, yirik rang munosabatlari va asosiy shakllarning ravshanligi muhim o‘rin tutadi. Mayda detallarning ko‘pligi har doim ham ta’sirchanlikni oshirmaydi. Tasvir bino hajmi, derazalar ritmi va bo‘sh devor sathlari bilan muvofiqlashgandagina yaxlit badiiy yechim yuzaga keladi. Toshkent mozaikalarini tahlil qilishda aynan shu me’moriy munosabatlarni hisobga olish kerak.

Mahalliy bezak an’analarining zamonaviy binoga moslashtirilishi milliy xususiyatning yangi ifodasini yaratadi. Bunda naqshning o‘zi bilan birga uning takrorlanish tartibi, ranglarning o‘zaro nisbati va devor sathini tashkil etish usuli ahamiyatlidir. Milliylikni faqat tanish ramz yoki muayyan rang bilan belgilash asarning badiiy tuzilishini to‘liq ochib bermaydi.

Toshkent monumental merosini ommalashtirishda raqamli hujjatlashtirish ham qo‘llanilmoqda. Madaniyat va san’atni rivojlantirish jamg‘armasi 2025-yilda Toshkent modernizmining yigirma bir obyekti bilan tanishtiruvchi raqamli yo‘nalish haqida ma’lumot bergan [4]. Bunday tashabbuslar san’at asarlarini shahar tarixi bilan bog‘lab tushuntirishga xizmat qiladi. Ularning ilmiy qiymatini oshirish uchun tasvirlar bilan birga muallif, yaratilgan sana, material va ta’mirlash tarixini ham qayd etish zarur.

Qozog‘iston mozaika maktabida xalq san’ati talqini. Qozog‘iston mahobatli san’atining o‘ziga xos jihatlarini amaliy bezak san’ati bilan aloqada ko‘rish mumkin.

Olmaotadagi mahobatli asarlarni o‘rganishga bag‘ishlangan «Monumental Almaty» loyihasi mozaika, devoriy rasm va sgraffito namunalarini, ularning mualliflari haqidagi ma’lumotlarni jamlaydi [5]. Mazkur materiallar professional san’at bilan xalq ijodiyoti o‘rtasidagi munosabatlarni alohida rassomlar faoliyati misolida tekshirish imkonini beradi.

Uzoqboy Qo‘shqinboyevning Toshkentda ta’lim olgani va keyinchalik Qozog‘istonda mozaika sohasida faoliyat yuritgani mintaqadagi badiiy aloqalarning muhim misolidir. Uning ijodida kigiz buyumlarining shakl va rang xususiyatlariga murojaat kuzatiladi. Chimkentdagi «Yil fasllari» majmuasi 1981-yilda yaratilgan bo‘lib, unda mavsumiy hayot manzaralari inson umrining bosqichlari bilan bog‘langan [6].

Majmuaning badiiy ahamiyati tabiat o‘zgarishlarini tasvirlash bilangina cheklanmaydi. Fasllarning almashinuvi hayot davomiyligini ifodalovchi kompozitsion asosga aylantirilgan. Shu jihatdan asarda xalq turmushiga oid mavzu umumlashgan obrazli mazmun kasb etadi. Kigiz san’atiga xos rang maydonlari o‘rtasidagi munosabat esa boshqa material — mozaika vositasida qayta talqin qilinadi.



2-rasm. Mikoyil Abdullayev tomonidan yaratilgan, Boku metropolitenining Nizomiy bekatidagi “Xamsa” turkumiga mansub mozaik pannolar. Ozarbayjon, 1976-yil. Manba: Boku Metro materiallari

Bunday o‘zgarishda materialning imkoniyatlari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Kigizning yumshoq yuzasi bilan mozaika bo‘laklarining donador tuzilishi bir xil taassurot bermaydi. Rassom an’anaviy shaklni yangi texnikaga moslashtirganda uning chegaralari, rang o‘tishlari va masofadan ko‘rinishini qayta hal etadi. Demak, an’anani davom ettirish tayyor naqshni takrorlashdan ko‘ra murakkabroq ijodiy jarayondir.

Ozarbayjon monumental san’atida adabiy va tasviriy meros. Ozarbayjon misolida Shaki xon saroyi bilan Boku metropolitenining «Nizomiy» bekati ikki xil davr va me’moriy vazifani ifodalaydi. Shaki tarixiy markazi turli madaniy ta’sirlar hamda savdo aloqalari sharoitida shakllangan [7]. Saroyning devoriy rasmlari va rangli shishali shabaka derazalari interyerning ajralmas qismlaridir [8]. Shu sababli undagi bezakni alohida naqshlar yig‘indisi sifatida emas, yorug‘lik, rang va me’moriy shaklning birligi sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq.

Boku metropolitenining «Nizomiy» bekatida Mikoyil Abdullayev yaratgan Nizomiy

Ganjaviy portreti va «Xamsa» mavzulariga bag‘ishlangan o‘n sakkizta panno adabiy merosning mahobatli talqinidir [9]. Bu yerda kitobxon tasavvurida shakllanadigan voqea jamoat makonidagi ko‘rgazmali obrazga aylangan. Tanlangan sahnalar shoir asarlarining mazmunini tasvir orqali eslatib turadi.

Kitob miniatyurasidan mahobatli kompozitsiyaga o‘tishda tasvirni idrok etish sharoiti o‘zgaradi. Kitobdagi rasm yaqindan va sinchiklab ko‘riladi; metrodagi panno esa harakatlanayotgan tomoshabin e’tiborini ham jalb qilishi kerak. Shu bois asosiy voqea, figuralarning o‘zaro munosabati va kompozitsion markazning aniqligi katta ahamiyatga ega. «Nizomiy» bekati adabiy mazmunni me’moriy muhitga moslashtirish tajribasi sifatida qimmatlidir.

Ozarbayjon Davlat rasm galereyasi materialida Oqtay Shixaliyevning 2006-yilga mansub «Ozarbayjon ertaklari» mozaikasi ham qayd etiladi [10]. Bu misol xalq og‘zaki ijodi va adabiy mavzularning keyingi davr monumental san’atida ham davom etganini ko‘rsatadi.

Turkiyada devoriy rangtasvirning zamonaviy yo‘nalishlari. Turkiya mahobatli san’atida rassom va me’mor hamkorligini ko‘rsatuvchi asarlardan biri Bedri Rahmi Eyüboğluning 1958-yil Bryusselda o‘tkazilgan xalqaro ko‘rgazma uchun yaratgan mozaik devoridir. U Turkiya paviloni tarkibida ishlangan [11]. Mazkur asarda mahobatli tasvir alohida ko‘rgazma buyumi bo‘lish bilan birga pavilonning me’moriy yechimida ham qatnashgan.

Mozaikaning keyinchalik qismlarga ajralishi va ayrim bo‘laklarining yo‘qolishi asarning saqlanishi material mustahkamligigagina bog‘liq emasligini ko‘rsatadi. Uni joylashtirish, ko‘chirish, hisobga olish va parvarishlash masalalari ham muhimdir.

Ayniqsa, vaqtinchalik ko‘rgazmalar uchun yaratiladigan mahobatli asarlarning keyingi taqdiri oldindan belgilanishi lozim.

Zamonaviy Turkiya devoriy rangtasvirida «Mural Istanbul» loyihasi boshqa yo‘nalishni namoyon etadi. Kadiko‘y hududida 2012-yildan boshlangan festivalga mahalliy va xorijiy rassomlar jalb qilingan [12]. Bino fasadlaridagi yirik kompozitsiyalar san’atni kundalik shahar hayotiga olib kiradi. Ushbu tajribada an’anaviy doimiy buyurtma bilan bir qatorda festival asosida asar yaratish amaliyoti ham shakllangan.

Biroq yirik hajmning o‘zi mahobatli sifatni ta’minlamaydi. Tasvirning badiiy kuchi uning kompozitsion yechimi, mazmuni va joylashgan binoga munosabati bilan

belgilanadi. Shu nuqtayi nazardan zamonaviy mural san’atini baholashda texnik mahorat bilan birga me’moriy uyg‘unlikni ham hisobga olish zarur.

Qirg‘izistonda mozaika va xalq bezak an’analari. Bishkek mozaikalari mahobatli san’atni hujjatlashtirish hamda saqlash masalalarini o‘rganish uchun muhimdir. «Orzu parchalari» loyihasi doirasida asarlarning mualliflari va yaratilish tarixiga oid ma’lumotlar to‘plangan, xarita va ekskursiyalar tayyorlangan. Loyiha vakili Samat Mambetshayev bilan suhbatda Mixail Bochkaryov va Altmish Usubaliyevning «Mehnat» pannosi, shuningdek, boshqa mozaikalar haqida ma’lumot beriladi [13]. Bunday izlanishlar shahar muhitida odatiy bezak sifatida qabul qilingan asarlarning tarixiy-badiiy ahamiyatini ochadi.

Qirg‘iz xalqining ala-kiyiz va shirdak tayyorlash an’analari rangli yuzalarni tashkil etish, shakl va fon munosabati, hoshiyalash kabi jihatlarni o‘rganishda ahamiyatlidir. UNESCO mazkur hunarmandchilikning avlodlararo bilim uzatishdagi o‘rnini alohida qayd etadi [14]. Ushbu tajriba mahobatli kompozitsiya uchun badiiy manba bo‘lishi mumkin. Lekin har qanday o‘xshash naqshni bevosita ta’sir natijasi deb baholash uchun muallifga oid hujjatlar yoki aniq qiyosiy dalillar talab etiladi.

Bishkek tajribasi asarni saqlash bilan birga uning ko‘rinishini ta’minlash ham muhimligini ko‘rsatadi. Mozaika devorda saqlanib qolgan bo‘lsa-da, usti boshqa qoplama bilan yopilsa, shahar badiiy hayotidagi vazifasini yo‘qotadi. Shuning uchun muhofaza ishlari bino egasi, san’atshunos va restavrator hamkorligida olib borilishi kerak.

Badiiy yangilanish va istiqboldagi vazifalar. Qiyoslangan misollarda an’analarning davom etishi uch asosiy ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: tarixiy mavzuni yangi muhitga moslashtirish, amaliy bezak san’atidagi kompozitsion tajribani boshqa materialga o‘tkazish hamda mavjud asarni yangi avlod uchun qayta tanitish. Bu jarayonlarda milliy badiiy xususiyatlar saqlanishi bilan birga tasvirning vazifasi va ifoda vositalari ham o‘zgaradi.

Kelgusida yangi mahobatli asarlarni yaratish me’moriy loyihalashning dastlabki bosqichidan boshlanishi maqsadga muvofiq. Bunda bino vazifasi, tasvirni ko‘rish masofasi, yorug‘lik va material xususiyatlari birgalikda hisobga olinadi. Milliy naqshdan foydalanishda esa uning mazmuni va kompozitsion tuzilishini tushunish ustuvor bo‘lishi kerak.

Mavjud devoriy rasmlar va mozaikalar uchun ilmiy pasportlar tuzish ham zarur.

Ularda mualliflik, sana, o‘lcham, texnika, joylashuv va saqlanish holati qayd etilishi lozim. ICOMOS tamoyillarida devoriy rangtasvirni uning asosi va me’moriy muhiti bilan bog‘liq holda o‘rganish belgilangan [15]. Shunga muvofiq, ta’mirlashni faqat tasvir yuzasini yangilash deb tushunish mumkin emas.

Kasbiy ta’limda tarixiy asar tahlili bilan amaliy mashg‘ulotni birlashtirish foydalidir.

Talaba tanlangan yodgorlikning kompozitsiyasi, rang yechimi va materialini o‘rganib, shu asosda zamonaviy bino uchun mustaqil loyiha ishlab chiqishi mumkin. Turkiy mamlakatlar san’at ta’limi muassasalari o‘rtasidagi qo‘shma ustaxonalar va ko‘rgazmalar bunday tajribani boyitadi.

Xulosa

Turkiy dunyodagi mahobatli rangtasvir tarixiy meros va zamonaviy badiiy izlanishlarning o‘zaro ta’sirida rivojlanmoqda. Tanlangan asarlar xalq amaliy bezak san’ati, adabiyot, miniatyura va me’morchilikning monumental ijod uchun muhim manba ekanini ko‘rsatadi. Biroq ushbu manbalardan foydalanish tayyor shaklni ko‘chirish bilan cheklanmaydi: yangi material, ko‘lam va me’moriy vazifa kompozitsiyani qayta ishlashni talab qiladi.

O‘zbekiston misolida qadimiy devoriy rangtasvir va Toshkent monumental merosi,

Qozog‘istonda kigiz san’ati bilan mozaika aloqasi, Ozarbayjonda adabiy obrazlarning me’moriy talqini, Turkiyada ko‘rgazma va zamonaviy mural tajribasi, Qirg‘izistonda esa mozaikalarni hujjatlashtirish va saqlash masalalari ajralib turadi. Bu xususiyatlar tanlangan namunalarni tavsiflaydi va mintaqaviy aloqalarning xilma-xilligini ochadi.

Mahobatli rangtasvirning istiqboli yangi asarlar yaratish, tarixiy namunalarni ilmiy asosda saqlash va kasbiy bilimlarni izchil uzatish bilan bog‘liq. Milliy badiiy an’ana zamonaviy ijodda kompozitsiya, material va me’moriy muhit uyg‘unligida davom ettirilgandagina mazmunli yangilanishga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Compareti, M. (2018, June 4). Afrāsiāb ii. Wall paintings. In *Encyclopaedia Iranica*. https://www.iranicaonline.org/articles/afrasiab-ii-wall-paintings-2/
2. Necipoğlu, G. (1995). *The Topkapı scroll: Geometry and ornament in Islamic architecture*. Getty Center for the History of Art and the Humanities.
3. Tashkent City Administration. (n.d.). *Tashkent Mosaics*. https://tashkent.uz/en/projects/digital/5
4. Art and Culture Development Foundation. (2025, February 27). *The Tashkent Modernism guide app brings together 21 examples of Tashkent modernism into a single online route*. https://acdf.uz/news/the-tashkent-modernism-guide-app-bringstogether-21-examples-of-tashkent-modernism-into-a-single-online-route
5. Keen, D. (n.d.). *Monumental art and Almaty*. Monumental Almaty. https://www.monumentalalmaty.com/about.html
6. Monumental Almaty. (n.d.). *The glass carpets of the Silk Road*. https://www.monumentalalmaty.com/koshkinbaev.html

7. UNESCO World Heritage Centre. (n.d.). *Historic centre of Sheki with the Khan's Palace*. https://whc.unesco.org/en/list/1549/
8. Azerbaijan Tourism Board. (n.d.). *Explore the Historic Centre of Sheki*. URL: https://nakhchivan.azerbaijan.travel/explore-the-historic-centre-of-sheki 9. Baku Metro. (2021). *"2021—Nizami ili" sərgisi il boyu izləyicilərini biganə qoymayacaq*. https://metro.gov.az/az/exploitation/39/2021-nizami-ili-sergisi-il-boyuizleyicilerini-bigane-qoymayacaq
10. Cabbarova, Z. (2020, April 22). *Azərbaycan mozaika sənətinin tarixi*. Azerbaijan State Art Gallery. https://azgallery.az/az/news/158
11. Türkiye Seramik Federasyonu. (2024, June 6). *Bedri Rahmi'nin mozaik duvarının öyküsü*. Seramik Türkiye. https://www.seramikturkiye.org/post/bedri-rahmi-nin-mozaikduvarinin-oykusu
12. Kadıköy Municipality. (2015, June 11). *Kadıköy'de duvarlar konuşuyor*. https://kultursanat.kadikoy.bel.tr/tr/haberler/kadikoyde-duvarlar-konusuyor
13. National-Cultural Autonomy of the Kyrgyz of the Republic of Tatarstan. (2016, November 21). *Советское наследие: Путеводитель по мозаикам Бишкека*, https://kg.addnt.ru/sovetskoe-nasledie-putevoditel-po-m/
14. UNESCO. (2012). *Ala-kiyiz and Shyrdak, art of Kyrgyz traditional felt carpets*. https://ich.unesco.org/en/USL/ala-kiyiz-and-shyrdak-art-of-kyrgyz-traditional-feltcarpets-00693
15. International Council on Monuments and Sites. (2003). *ICOMOS principles for the preservation and conservation-restoration of wall paintings*.
https://www.icomos.org/charters-and-doctrinal-texts/